

RAMI MEMUSHAJ

CILI ËSHTË PARIMI THEMELOR I PIKËSIMIT TË SHQIPES?

1. Çështjet e pikësimit janë ndër më pak të rrahurat në gjuhësinë tonë. Kjo nuk lidhet me traditën tonë të vonë të shkrimit, pasi për pikësim, në kuptimin e një sistemi shenjash dhe të një praktike të përdorimit të tij, mund të flitet vetëm pas shpikjes së shtypshkrimit nga Gutenbergu. Nga lashtësia e deri te Bibla e Gutenbergut (1454), që është njëri ndër dy librat e parë të shtypur prej tij, numri i shenjave të pikësimit ka qenë tepër i kufizuar. Në këtë libër përdoren vetëm dy shenja: pika, për të shënuar fundin e fjalisë dhe dy pikat, që kishin funksione të ndryshme. Pra, ende nuk kemi një sistem pikësimi, ndërkohë që shpikja e shtypshkrimit “kërkonte urgjentisht një sistem standard të pikësimit”¹. Dhe ndryshimi në Europë ndodhi shumë shpejt: rreth gjysmë shekulli më pas, më 1496 doli libri “De Aetna” i humanistit italian Pietro Bembo, shtypur nga botuesi italian Aldo Manuzio, në të cilin për herë të parë përdoren presja e pikëpresja në vend të dy pikave që gjejmë në botimet e Gutenbergut. Nga krahasimi i pikësimit të librit të parë të shtypur shqip, “Mesharit”, të botuar 100 vjet pas Biblës së Gutenbergut, na rezulton se midis tyre nuk ka ndonjë ndryshim thelbësor: edhe te “Meshari” përdoren pika dhe dy pikat. Kjo mendojmë se duhet shpjeguar me atë që botuesi i “Mesharit” nuk ka qenë i njohur me risinë e Manucios, çka është e kuptueshme për atë kohë. Që nga viti kur u botua libri “De Aetna” e deri kur doli në dritë “Meshari”, është një kohë e shkurtër që kjo risi të përqafohej nga të gjitha shtypshkronjat e Italisë, përfshirë edhe atë ku është shtypur libri i Buzukut. Për të arritur në shqipe te pikësimi si sistem, duhet të presim fillimin e shek. XVI, librat e Budit dhe Fjalorin e Bardhit, në të cilët zbatohet për herë të parë në shqipe një sistem modern shenjash pikësimi.

2. Ndonëse pikësimi modern i shqipes është një shekull e ca më i ri se ai i italishtes dhe i gjuhëve të tjera, prapë se prapë nuk mund të themi se

¹ T. Lynne, *Eats, Shoots and Leaves*, London, Profile Books, 2003.

tradita jonë e pikësimit është e re. Por nuk mund të themi të njëjtën gjë për teorinë e pikësimit. Ndërsa tek italianët, francezët, anglezët etj., çështjet e pikësimit zënë të trajtohen që nga shek. XVI, tek ne çështjet e pikësimit janë cekur vetëm duke filluar nga gjysma e dytë e shek. XX².

Kështu, po të ndalemi vetëm tek italianët, të cilët edhe kanë ndikuar në traditën e pikësimit të vendeve të tjera, pikësimi fillon të tërheqë vëmendjen e botuesve e të gramatikanëve që në shek. XV me Aldo Manuzion dhe në të gjashtëmbëdhjetin me Aldo Manuzio të Riun, i cili më 1566 pohon se “qëllimi kryesor i pikësimit është të bëjë të qartë sintaksën”³; me Orazio Lombardelli-n⁴ dhe me Jacopo Vittori da Spello-n, i cili në veprën “L’arte del puntare gli scritti” (1585) jep një listë të gjatë shenjash pikësimi dhe shenjash të tjera grafike⁵. Më 1720 botohet doracaku i parë i italishtes, kreu i nëntë i të cilit tregon si duhen përdorur shenjat e pikësimit⁶; duke vijuar në shek. XVIII me botime të tjera për gjuhën italiane, në të cilat trajtohen edhe shenjat e pikësimit, si te Girolamo Gigli⁷, Domenico Maria Manni⁸, Salvatore Corticelli⁹, Pier Domenico Soresi¹⁰ e Francesco Soave¹¹; në shek. XIX me gramatikën e Giovanni Gherardini-t¹², me sintaksën e Raffaello Fornaciari-t¹³, në të cilën shenjave të pikësimit u

² Këtë e vënë në dukje edhe M. Genezini e Xh. Belushi, të cilët thonë se “në studimet filologjike e linguistike, të vjetra ose të reja, studiuesit shumë rrallë i kanë kushtuar vëmendje të veçantë përdorimit të shenjave të pikësimit”. M. Genesini, G. Belluscio, *Sistemi interpuntivi nella “scripta” albanese*, në Bice Mortara Garavelli, “Storia della punteggiatura in Europa”, Bari, Laterza, 2008, f. 560.

³ *Po aty*.

⁴ O. Lombardelli, *L’arte del puntare gli scritti*, Siena, Luca Bonetti, 1585.

⁵ Shih: G. Fontanini, *Biblioteca dell’eloquenza italiana*, Parma, 1803, f. 47; shih edhe: B. M. Garavelli, *Prontuario di punteggiatura*, Laterza, 2003, f. 127.

⁶ B. Rogacci, *Pratica, e compendiosa istruzione a’ principanti, Circa l’uso emendato, & elegante della lingua italiana*, 1720.

⁷ G. Gigli, *Regole per la toscana favella*, Roma, Antonio de’Rossi, 1721.

⁸ D. M. Manni, *Lezioni di lingua toscana*, Firenze, Viviani, 1737.

⁹ S. Corticelli, *Regole ed osservazioni della lingua toscana ridotte a metodo per uso del seminario di Bologna*, Bologna, Lelio Della Volpe, 1745.

¹⁰ P. Domenico Soresi, *I Rudimenti della Lingua Italiana*, Milano, nella Regio-Ducal Corte, 1756.

¹¹ F. Soave, *Grammatica ragionata della lingua italiana*, Parma, Faure, 1771.

¹² G. Gherardini, *Introduzione alla grammatica italiana per uso della classe seconda delle scuole elementari*, Milano, Imperiale Regia Stamperia, 1825.

¹³ R. Fornaciari, *Sintassi italiana dell’uso moderno*, Firenze, Sansoni, 1881.

kushtohet kreu i katërt (Collocazione dei segni d'interpunzione), me gramatikat e shek. XX të Pier Gabriele Goidànich-it¹⁴ dhe të Ciro Trabalza e Ettore Allodoli-t¹⁵; dhe këtë fillim shekulli Angela Ferrari vjen me një seri botimesh, në të cilat trajtohen çështjet e pikësimit¹⁶. Duke filluar nga shek. XVII, çështjet e drejtshkrimit e të pikësimit nisin të trajtohen edhe në traktate të posaçme të ortografisë. I pari syresh është “Trattato dell’ortografia italiana” (1670) i Daniello Bartoli-t¹⁷, që do të ndiqet në shekujt e mëpasme nga doracakët e ortografisë të Serafino Gatti-t¹⁸, Giuseppe Nociti-t¹⁹, Vincenzo lo Monaco-s²⁰, Giuseppe Malagòli-t²¹, Domenico Tagliaferri-t²² dhe të Bruno Migliorini e Gianfranco Polena-s²³. Në ndryshim nga dy shekujt e kaluar, në disa botime të këtij shekulli pikësimi trajtohet më vete, i shkëputur nga ortografia, nga Bice Mortara Garavelli²⁴, Simone Fornara²⁵ dhe Francesca Serafini²⁶.

Për t’u kthyer te ne, shkrimet për çështje të pikësimit janë shumë të rralla. Para daljes së maketit të pikësimit, i pari që është marrë me këto çështje është M. Domi, i cili në një dorëshkrim prej 13 faqesh, që e kemi gjetur para 40 vjetësh në arkivin e Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë, trajton çështjen e parimit themelor të pikësimit. Vetëm pas botimit të

¹⁴ P. G. Goidànich, *Grammatica italiana. Ad use delle scuole. Con nozioni di metrica, esercizi e suggerimenti didattici*, Livorno, Giusti, 1918.

¹⁵ C. Trabalza, E. Allodoli, *La gramattica dell’italiani*, Firenze, Le Monnier, 1934.

¹⁶ A. Ferrari, *Le ragioni del testo. Aspetti morfosintattici e interpuntivi dell’italiaono contemporaneo*, Firenze, Academia della Crusca, 2003; po ajo, *La lingua nel testo, il testo nella lingua* (2004), Relievi. Le gerarchie semantico-pragmatiche di alcuni tipi di testo (2005), *Parole frasi testi, tra scritto e parlato* (2006), *L’interfaccia lingua-testo. Natura e funzioni dell’articolazione informativa dell’enunciato* (2008).

¹⁷ D. Bartoli, *Dell’ortografia italiana Trattato*, Venetia, 1670. Cituar sipas “Enciclopedia dell’italiano”, 2001, zëri “punteggiatura”.

¹⁸ S. Gatti, *Della ortografia italiana*, Napoli, Nobile, 1824.

¹⁹ G. Nociti, *Su la ortografia italiana*, Napoli, Puzziello, 1839.

²⁰ V. Lo Monaco, *Ortografia italiana*, Napoli, Stamp. Del Fibreno, 1864.

²¹ G. Malagoli, *Ortoepia e ortografia italiana moderna*, Milano, Hoepli, 1905.

²² D. Tagliaferri, *Nuovo compendio di ortografia da saccoccia*, Firenze, Molini, 1933.

²³ B. Migliorini, G. Polena, *Piccola guida di ortografia*, Milano, Vera, 1955.

²⁴ B. M. Garavelli, *Prontuario di punteggiatura*, Roma–Bari, Laterza, 2003.

²⁵ S. Fornara, *La punteggiatura*, Roma, Carocci, 2010.

²⁶ F. Serafini, *Questo è il punto*, Roma–Bari, Laterza, 2012.

projektit të rregullave të pikësimit më 1981²⁷, nisin të botohen shkrimet e para. Kështu, po këtë vit botohen dy recensione, njëri nga S. Mansaku në “Gjuha jonë”²⁸ dhe tjetri nga R. Memushaj në “Studime filologjike”²⁹ e më vonë edhe një recension tjetër nga A. Çerpja³⁰. Artikuj për pikësimin kemi vetëm nga R. Memushaj³¹, A. Shashaj³² dhe M. Ymeri³³, bashkëpunëtore e doracakut të vitit 2002 për pikësimin. Një studim të historisë së pikësimit, të cilit do t’i referohemi edhe më poshtë, kemi nga Monika Xhenezini e Xhovani Belushi.

Besojmë se kjo konferencë do të sjellë ndihmesa me rëndësi në trajtimin e çështjeve të pikësimit, duke plotësuar zbrazëtinë që kemi në këtë fushë.

3. Pavarësisht nga mospërmendja e pikësimit në gramatikat e para të shqipes dhe nga mungesa e doracakëve të pikësimit, rregullat e pikësimit të shqipes janë ndërtuar duke u mbështetur në traditën e shkrimit shqip. Po t’i referohemi praktikës së përdorimit të shenjave të pikësimit, do të vëmë re se, me përjashtim të Buzukut, pikësimi i sotëm në vijat themelore është po ai që gjejmë te Bardhi, Budi, Bogdani e Kazazi.

Te “Meshari” për ndarjen e fjalive dhe të gjymtyrëve brenda tyre përdoren katër shenja: pika, dy pikat dhe viza e pjerrët³⁴. Lidhur me funksionin e tyre, E. Çabej vëren se “kryejnë shpesh punën e një prese a të një pikëprese, shenja pikësimi që nuk dalin në tekst asnjëherë; kështu kjo shenjë ndan nga njëra-tjetra fjali o pjesë fjalisht, por jo fjale të veçuara”.

²⁷ ASHSH, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, *Rregullat e pikësimit në gjuhën letrare shqipe (projekt)*, Tiranë, 1981.

²⁸ S. Mansaku, *Rregullat e pikësimit të gjuhës letrare shqipe (Projekt)*, “Gjuha jonë”, 1981, nr. 1, f. 83–87.

²⁹ R. Memushaj, *Rregullat e pikësimit në gjuhën letrare shqipe (projekt)*, “Studime filologjike”, 1981, nr. 4, f. 219–229.

³⁰ A. Çerpja, *Udhëzues të pikësimit në gjuhën shqipe*, “Studime filologjike”, 2012, nr. 1–2, f. 197–208.

³¹ R. Memushaj, *Rreth pikësimit të disa ndërtimeve*, “Gjuha jonë”, 1982, 1, f. 71–78; po ai, *Mbi pikësimin e ligjëratës së drejtë*, “Gjuha jonë”, 1986, 1, f. 60–68.

³² A. Shashaj, *Çështje të drejtshkrimit dhe të përdorimit të shenjave të pikësimit në shkollën 8-vjeçare*, “Gjuha jonë”, 1992, 1–2, f. 50–56.

³³ M. Ymeri, *A janë subjektive shenjat e pikësimit?*, “Gjuha jonë”, 2001, 1–2, f. 85–87; po ajo, *Shenjat e pikësimit dhe përkthimi*, “Seminari Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare”, 20/1, Prishtinë, 2002, f. 481–490.

³⁴ E. Çabej thotë se Buzuku përdor edhe pikëpyetjen, por nga shfletimi i tekstit ne nuk kemi gjetur ndonjë rast të përdorimit të kësaj shenje.

Kurse për vizën e pjerrët thotë: “Kjo shenjë shihet se ka një kuptim, më fort si shenjë pikësimi (:), edhe si shenjë e mbarimit të një paragrafi, pra me kuptimin e pikës. Shpesh shënon edhe një pauzë, ose edhe ndan dy fjalë (ama/e; oratëtë / e becuome).”³⁵

Në të vërtetë, Buzuku nuk është konsekuent në përdorimin e këtyre shenjave, siç mund të shihet në këtë copëz të shkëputur nga libri:

E muor një copë en unëshit me hjekunë qelbësinënë. (1) en shtatit së vet: (2) e rij ndë hiit: (3) e ndë pluhënit / (4) e i tha gruoja e tii. (5) A e njeh atë shpënesë por mba në vetëhenë: (6) lëvdo tenëzonë. (7) Lëvdo se por ke me vdekunë takeq: (8) e iu përgjegj asaj jobi. (9) Ti flet për të vërte porsì gruo e këmbyme. (10) Na psuom të mirëtë en sinëzot: (11) e përse edhe të mos banjëmë të keqtë: (12) qi neve na dërgon: (13) e për gjithë kaqë të keq nukë raa jobi ndë kat: (14) me buzë të ti. (15)

(Meshari, pjesa e dytë, LXXXX, f. 386)

Në këtë copëz kemi vetëm të tri shenjat që përdor Buzuku. Dy pikat nuk janë përdorur në asnjë rast si duhet; pika është përdorur me vend vetëm në rastin (7); kurse viza e pjerrët këtu është përdorur për të ndarë fjalitë.

Nga këqyrja e “Mesharit” na rezulton se pika dhe dy pikat përdoren me funksione të ndryshme.

Kështu, pika përdoret:

a) në fund të paragrafit, edhe kur ky është titull kapitulli a sythi, p.sh.:

Nfal shqisevet tonëve: o i mujtuni zot: për mort të birit tit: qi i ndershimi mundim: dëshmon: ti pr ata neve na dhae jetënë e amëshueme n besojmë. (LVII, Feria 5, f. 217)

Oratio post comunione. (XXXVIII, XII, f. 149)

Capitolo. XII. (XXXVIII, f. 149)

b) por edhe në fund të një fjalie³⁶:

Zotynë kloftë lëvduam: gjithë ata qi të shelbuomitë tat duonë . Ma për të vërtetë u jam i vobek e përderës: Zot ti më ndimo. (XIX, f. 53)

³⁵ E. Çabej, “Meshari” i Gjon Buzukut (1555), pjesa e parë, Tiranë, 1968, f. 61.

³⁶ M. Xhenezini e Xh. Belushi vënë në dukje te Buzuku edhe një përdorim të gabuar të pikës midis gjymtyrëve të bashkërenditura të një fjalie: *e hinje ata ën akuilonit. E ën detit: e ata ën dheut së austrit* (Is. XLIX, 12–13), *Sistemi interpuntivi nella “Scripta” albanese*, art. i cit., f. 563.

*E n fëdiget së shpirtit tî: të shohë: e të jetë ginë. E atë më bākëqî
vunë. E aj muor... (LVII, f. 207)*

Kurse dy pikat përdoren:

a) në fund të një periudhe ose të një fjalie të pavarur:

*E prashu muo mm u dhimti n profetëshit: e ata nvrava me fjalë të
gojësë sime: e gjyqitë tat të dalë n dritë: (LVII, f. 208)*

Për tenë Zonë Jezu Krishtnë birë tand. (LVI, f. 175)

b) për të ndarë fjalitë e një periudhe, duke bërë punën e presjes ose të pikëpresjes:

Ma si u bashe njeri: u qita mbanë ato kafshë të djelmënisë: (XL, f. 154)

*Nd ato dit: tha Izaija mbë vend të Krishtit: Zotynë nçili veshëtë e u
nuk u lëshuoshë as jam hjekur prapëtë: (LVI, f. 205)*

E hipi më barkët: ashtu mbet era: (XLIII, Cap. VI, I, f. 159)

c) pas fjalëve të autorit me vlerën e dy pikave:

*E tha zotynë Moiseut: Ju patë se u fola me ju. en qiellet: (LII, pjesa e
dytë, f. 157)*

*Ashtu at trat aj foli me ta e u **tha**: Mos trembi se u jam: kini
shpënesë: (XLII, Cap. VI, 158)*

*E thirri tue **thashunë**: Jezu i biri i Davidit ki mishërier n meje: e ata
qi përpara venjinë i thërisnë aj të heshtën: e aih mā fort **thërit**: i biri i
Davidit ki mishërier n meje: (XLI, f. 155)*

e) para lidhëzës e që lidh dy gjymtyrë fjalie:

Karitati anshtë i shufryem: e i dashunë: (XLI, f. 154)

4. Duke krahasuar sistemin e pikësimit të autorëve të vjetër, vërehen dallime, së pari, midis Buzukut dhe autorëve që shkruan pas tij; dhe, së dyti, midis Budit, pikësimi i të cilit përfaqëson një fazë të ndërmjetme, dhe Bardhit, Bogdanit e Kazazit. Xhenezini e Belushi vërejnë: “Një krahasim i sistemit të pikësimit të “Mesharit” dhe i shenjave të pikësimit të përdorura në “Doktrinën e kërshterë” (1618) e “Ritualin roman” (1621) të Pjetër Budit, të “Dictionarum Latino Epiroticum” (1635) të Frang Bardhit dhe të “Cuneus Prophetarum” (1685) të Pjetër Bogdanit, nxjerr në pah disa risi.” Në këto të fundit mungon viza e pjerrët që del të Buzuku, por, veç pikës

dhe dy pikave, shtohen presja, pikëpresja, kllapat e rrumbullakëta, pikëpyetja e apostrofi³⁷.

Le t'i shohim një nga një veprat e këtyre autorëve. Nga vështrimi që u kemi bërë “Doktrinës së kërshterë” dhe “Pasqyrës së të rrëfyemit”, na rezulton që Budi është i pari që përdor presjen. Përveç kësaj, në veprat e tij edhe pika e dy pikat nuk kanë të njëjtat vlera si te “Meshari”. Në këto dy vepra pika përdoret për të ndarë paragrafët, ashtu si te “Meshari”; por në poezitë e tij Budi e përdor pikën për të ndarë strofat-fjali:

Ajo ditë me mënij,/ Qi të vinjë nde e vonë,/ Këtë shekullë të zij,/ Ta diegë e ta përvëltonjë. (Dotrina, 1664, f. 175)

Kurse dy pikat përdoren me dy funksione: me vlerën e pikëpresjes, në ligjëratë të drejtë, pas foljeve të të thënit, dhe në numërim gjymtyrësh homogjene:

Të ndritshimë e shumë të ndeershimë zotëni e shokë e vëllazënë, (1) tue dashunë me u nëkuom saa tentacionesh e fëdigësh qi më kanë gjetunë mbë këte udhë, (2) druo se kaa me dukunë kuujnaaj se duo me u lëvduom, (3) e kur të doe ashtu e nda gjëkafshë me u lëvduom, (4) e kuur të thom të vërtetënë, (5) posi mbatëherë i shën Paali i beekuom Korintianëve, (6) thom se se s dij a ka me qenë gjaa pr ata i paadijtunë: (7) mirë tue paa zotënia juoj, (8) se jashtë kenzosh ende saa të tjera letëra, me dorë të shkruome gjindenë mbë saa vise qi dëshmojnë, (9) se saa i madh ka qenë gjithëherë kujdesi e dishiri i zemërësë sime p ndimëtë të Patriesë e të gjuhës sanë, (10) qi u vduorrë ende po vdarenë maa të shumënë, (11) veçësë p letërë e p të mpsuom: (12)

E nde e vonë kur ma tue paam se dita qi vjen...
(Pasqyra, 1621, f. 2)

Sikurse mund të shihet, presja është përdorur drejt në rastet (1), (2), (5), (6), (8), (9) (10) dhe (11), por e panevojshme në rastet (3), (4). Kurse dy pikat në (7) janë përdorur me funksionin e pikëpresjes dhe në 12 me funksionin e pikës që mbyll paragrafin.

5. Kur arrijmë te Frang Bardhi dhe më pas te Bogdani e Kazazi, sistemi i shenjave të pikësimit vjen e bëhet më i plotë dhe përdorimi i tyre

³⁷ Sistemi interpuntivi nella “Scripta” albanese, art. i cit., f. 564.

është afër me praktikën e sotme të pikësimit. Bardhi është i pari që përdor pikëpresjen dhe kllapat e rumbullakëta; përveç këtyre, ai përdor edhe pikën, presjen, dy pikat dhe pikëpyetjen, por mungojnë pikëçuditja, thonjëzat dhe viza ndarëse.

Për të parë se ç'shenja pikësimi përdor Bardhi në fjalorin latinisht-shqip, po sjellim një copëz nga parathënia e fjalorit:

Tue pasunë ditë, (1) e përditë (të dashtunitë e mi, (2) mbasi hina ndë Kolegjë) (3) kujtue me gjith copë Librë kesh me ndimue me mbë nja anë giuhënë tanë, (4) gjë po bdaretë, (5) e po bastardhohetë sã mã parë të ve; (6) e mã fort me ndihmue gjithë atyne gjë janë nd urdhëni të tinë zot; (7) e të Shintesë Kishë katolike, (8) e s dinë giuhënë Latine, (9) pã të sijet askush s munë shërbenjë si duhetë, (10) pa të madh error; (11) e fai; (12) hesâpetë, (13) zakonetë e Ceremoniatë e Shintesë Kishë së Romësë . (14) Më ndy jo pak mirë me marrë e me nëkthym n giuhet cë lëtime mbë giuhët Tarbëneshe nja Ditionâr, (15) gjë tjetrë s ashtë veçësë nja Librë, (16) gjë ka ndë vetëhe sã fialë e sa emëna janë e gjinden ëndë këtë pjesë shekulli: (17) posikur me thanë, (18) të Nierëzet, e të Shtasëvet, (19) e të Ujënave, (20) e të Malevet, (21) e të Fushavet e saa tiera kafshëve ... (Dict., IIIr.)

Kurse në pjesën e fundit me shprehje:

Ku ve vëllã hoi? (22) ò ku ve o i arbëneshë? (23) (Dict., f. 218)

Ashtë këjo udha gjë ve n Krû? (24) Dict., f. 221)

Pa shuko, (25) pa shuko si ban, (26) si thotë. (27) (Dict., f. 206)

Allaha, (28) allaha, (29) pa këqyre, (30) pa këqyre. (31) (Dict., f. 206)

Duke parë shembujt e mësipërm, vërejmë se në rastet (2), (3), (6), (9), (10), (13), (15), (19), (20), (21), (22), (23), (24), (25), (26), (27), (28), (29), (30) e (31), pra në gati dy të tretat e rasteve, shenjat e pikësimit janë përdorur drejt. Vlen të theksohet se, për sa u përket dy pikave, Bardhi i është larguar përfundimisht traditës së mëparshme, duke i përdorur ato ose në numërim, ose në ligjëratë të drejtë. P.sh.:

Përse veçë dyy kafshë (të dashtunitë e mĩ) më shtynë e më nxitnë me u fëdigunë e me nkëthym këtë libërzë: e para kie me shtim beleg ...: e dyta e ma e zellshme ... (f. IVr)

... posi thotë Catoni: legere e non intelligere negligere est, sikur me thanë: xgidh, e mos mos ndëgo, mos merr vesht gjithë zgiedh, të pãditunë ashtë. (f. IVr)

Duke folur për pikësimin e F. Bardhit, M. Roku thotë se “asht në fund të fundit shumë pak i rregullt: ai ka me lanë p.sh. pa nda me presje dy përkthime shqipe të së njëjtës fjalë latine, 178.28 valens. I shendoshë i vërtetshëm, dhe përkundrazi ka me vu një presje ndërmjet një substantivi dhe plotësit të tij, 179.7 valuae. Dyertë, kishësë.”³⁸ Vërtet se në një fjalor, madje edhe të ditëve tona, mund të gjesësh gabime të tilla, por mendojmë se, për të gjykuar për përdorimin e shenjave të pikësimit, duhen parë tekstet e lidhura. Dhe, po të shohësh parathënien, pasthënien (Admonitio de erroribus) si dhe fjalët e urta e shprehjet e përsëritëse, nuk mund të mos arrish në përfundimin se, pavarësisht nga rastet e mospërdorimit ose të përdorimit të pavend të shenjave, me Bardhin merr formë pikësimi i shqipes si sistem.

6. Vepra “Cuneus Prophetarum” e Pjetër Bogdanit, që u botua një gjysmë shekulli pas “Fjalorit latinisht-shqip”, në punë të pikësimit ecën në udhën e nisur nga Frang Bardhi. Edhe në këtë vepër përdoren pika, presja, pikëpresja, dy pikat dhe kllapat e rrumbullakëta; përdoret për herë të parë edhe apostrofi me pjesëzën mohuese *s’*, po edhe për të shënuar elizionin e zanores *ë*. Fraza e Bogdanit rrjedh e çlirët, po e gjatë, me fjali të bashkërenditura e të nënrenditura nivelesh të ndryshme, që e bëjnë të domosdoshëm pikësimin, në mënyrë që të rrokët përmbajtja e tyre.

Dielli thotë nuk jam Hyj, (1) përse më zihetë drita; (2) Hana thotë s’jam Hyj, (3) përse ndërrohem përherë; (4) Rruzullimi thotë s’jam Hyj, (5) përse pëson njëmijë të këqia . (6) Ndjerë Mushkaja kallëzon se ashtë Hyj. (7) Një shtasë kaqa, (8) e vogëlë, (9) me pasunë, (10) shqise, (11) e hallate të mposa: (12) të pam, (13) të kërkue, (14) të marrë erë, (15) të prekunë, (16) krye, (17) kambë, (18) krahë, (19) thind, (20) qi depërton lëkurën’ e një kau . (21) (Cuneus, f. 1)

Ani ndë çast thotë: (22) Si e ka emënitë, (23) e si i thonë t’biirt tiinaj, (24) nd a di ? (25) (Cuneus, f. 14)

Këjo masë, (26) e Lterit, (27) ndë kuut të dërejtë, (28) qi ka një kut (qi ashtë i dheut) (29) e një pëllambë . (30) (Cuneus, f. 98)

Në këta shembuj dalin të gjitha shenjat e pikësimit që përdor Bogdani. Në rastet (1), (2), (3), (4), (5), (7), (12), (13), (14), (15), (16), (17), (18), (19), (20), (21), (22), (24), (28), (29) shenjat e pikësimit janë përdorur drejt, kurse gabim vetëm në një të tretën e rasteve, gjë që është

³⁸ M. Roque, *Gjurmime mbi tekstet e vjetra shqipe*, Buletin Shkencor i Institutit Pedagogjik Dytjeçar të Shkodrës, 1964 (numër i posaçëm), f. 48.

vënë në dukje edhe nga studiuesit. A. Omari, që ka përgatitur për botim veprën e Bogdanit, lidhur me pikësimin e veprës së tij thotë: “Pikëpresja dhe presja përdoren rëndom për njëra-tjetrën, pikëpresja shpesh përdoret në vend të presjes, ndonjëherë edhe në vend të pikës apo pikëpyetjes, dhe fjalia ndjekëse mund të fillojë edhe me kapitale. Presja përdoret jashtëzakonisht dendur dhe pothuajse pa ndonjë kriter: përveç rasteve të logjikshme, ajo është vendosur edhe para fjalëzës *e*, pa dallim nëse është lidhëz apo një e përparme...”³⁹ Megjithatë, prania e gabimeve nuk na bën të heqim dorë nga pohimi se me Bardhin e Bogdanin pikësimi i shqipes konsolidohet si sistem dhe si praktikë.

7. Për shkak se librat e autorëve tanë të vjetër janë shtypur në Itali, tradita jonë e pikësimit e ka fillin te tradita italiane, gjë që e kanë vënë në dukje më herët G. Ferrari, sipas të cilit në gjuhën shqipe “përdorimi i shenjave të pikësimit nuk paraqet asnjë ndryshim nga ai i italishtes” dhe F. Solano, që gjithashtu pohon se në shqipe “shenjat e pikësimit dhe përdorimi i shkronjave të mëdha nuk ndryshojnë nga përdorimi i tyre në italishte”⁴⁰. Duke u bashkuar me Xhenezinin e Belushin, që i quajnë të gabuara këto pohime, pranojmë edhe ne se nuk ka përputhje të plotë midis dy praktikave në fjalë, por në vijat themelore, në ato që përcaktojnë tipin e pikësimit të një gjuhe, shqipja shkon me italishten, po edhe me frëngjishten e anglishten dhe dallon, për shembull, nga gjermanishtja e rusishtja.

Shenja e pikësimit në përdorimin e së cilës gjuhët e grupit të parë dallojnë nga të dytat, është presja, sidomos kur përdoret për të treguar kufijtë midis fjalive; në përdorimin e shenjave të tjera ose nuk ka fare dallime, sidomos të shenjave në fund fjalisë (pikës, pikëpyetjes, pikëçuditjes), ose dallimet janë shumë të vogla.

Dallimet midis gjuhëve të të dy grupeve të mësipërme në përdorimin e presjes vërehen në mënyrën se si pikësohen ndërtimet që vijojnë: (a) fjalitë përcaktore lidhore, (b) fjalitë përcaktore lidhëzore, (c) fjalitë ftilluese, (ç) fjalitë rrethimore folja e të cilave lidhet drejtpërdrejt me foljen e fjalisë kryesore, (d) fjalitë rrethimore me lidhëza të cilat lidhen ngushtë me kallëzuesin e fjalisë kryesore.

³⁹ A. Omari, *Parathënie* në “Pjetër Bogdani, Cuneus Prophetarum (Çeta e Profetëve)”, botim kritik, Tiranë, 2005, f. 18.

⁴⁰ M. Genesini, G. Belluscio, *Sistemi interpuntivi nella “scripta” albanese*, art. i cit., f. 560.

Cili është parimi themelor i pikësimit të shqipes?

Në rastin e parë, fjala është për dallimin në pikësim të fjalive kufizuese nga fjalitë përshkruese (sqaruese), dmth. në rastet kur një emër ndiqet nga përemrat lidhorë *që*, *i cili* dhe ndajfoljet lidhore *ku*, *kur*, *tek*, *nga* etj. ose kur një përemër a numëror ndiqet nga përemri lidhor. Po t'i referohemi traditës sonë të pikësimit, që është fiksuar edhe në rregullat e pikësimit, përemri lidhor nuk ndahet me presje nga emri, përemri a numërori që i paraprin kur fjalia është kufizuese. Kjo traditë nis që me Buzukun, i cili nuk vë dy pika midis emrit dhe përemrit lidhor dhe vijon me Budin, Bardhin, Bogdanin etj.:

*Hinje një gruo **qi** ish n Kanet...* (Meshari, v. II, XLV, f. 129)

*U t ap gjithë qish **ti** sheh me sy.* (Meshari, v. II, XLIII, f. 123)

*...do kapituj të Ditësë gjyqit **qi** i gjeta shkruam atit...* (Doktrina, f. 1)

*Me nxirrë pak gjumënë e **disave qi** pakmos gjithë të riitë e jetën e vet e shkuonë...* (Doktrina, f. 2)

*Nja njeri **gji** ka shumë fjalë, nja i shurdhënë e mund* (Dictionarium, f. 209)

*Dëshëroimë gjithëherë ato **kafshë gji** s kemi.* (Dictionarium, f. 210)

***Mishi qi** çprishetë, randon shpirtinë.* (Cuneus, f. 48)

*Lumtë **ju qi** mbillen përmblë gjithë ujënat.* (Cuneus, f. 58)

Mjaftojnë vetëm këta pak shembuj nga autorët e vjetër⁴¹ për të treguar se praktika e sotme e mospërdorimit të presjes për të ndarë fjalitë kufizuese, e cila është fiksuar edhe në doracakët e pikësimit dhe në tekstet para- e pasuniversitare, zë fill me librin më të vjetër të shqipes. Po aq i vjetër është edhe përdorimi i presjes për të ndarë fjalitë përcaktore përshkruese:

*... erdh jezu ndë qytet të Samariesë: **qi** grëshite Sihar...* (Meshari, v. II, LIII, f. 161)

*E Jeruzalemi: **qi** anshtë ma nalt...* (Meshari, v. II, LV, f. 169)

*...erdhshë mbë Romë, **ke** ashtë gurra e gjallë e gjithë herëvet.* (Doktrina, f. 2)

*...s'ashtë tjetër veçëse shëmbëlltyra e shintesë kryq, **e cia** tjetër nukë shëmënjën ma tepërë...* (Doktrina, f. 15)

⁴¹ Për hir të së vërtetës, duhet thënë që tek autorët e vjetër ka shumë gabime në përdorimin e presjes para përemrave lidhorë, por këtu bëhet fjalë për prirjen e përgjithshme në pikësimin e fjalive përcaktore.

Ashtu ende ka me pasë Antikrishti, i silli për të këqia të vet nukë ka me pasë për ndihmë... (Doktrina, f. 23)

Duhetë me ardhunë mbi dëshminjënin të Shentit Ungjiill, i silli jo tjetër veç fjalëshite vepërashit së Jezu Krishtit është plot. (Cuneus, f. 15)

...i pari vetë ndë Tenëzonë është Sefira, që do me thanë Atë... (Cuneus, f. 16)

...duhet me kërkue ndëpër gjithë profetit e të Shkruemit Shëjt, qi është Blblia... (Cuneus, f. 59)

8. Pa u zgjatur me shembuj qoftë nga autorët e vjetër, qoftë nga botimet e sotme, le të shohim tani si pikësohen këto dy lloje fjalish në italishte, anglishte e rusishte.

Anglishte

Fjali kufizuese	Fjali përshkruese
Anyone who visited her felt at home.	Dorothy, who does my hair, has moved to another hairdresser's.
Everything <i>that is imaginary to you</i> is real to us.	My sister, who lives in China, has sent me a letter
Anyone <i>who knew him</i> spoke very respectfully of him.	St. Petersburg, which people call "Piter", is rich in history.
The person <i>who needs me</i> lives here.	Trial by combat ensued, in which Mark proved the victor.
Yesterday I received the letter (that) I had been waiting for so long.	They placed their new sovereign, whom they served and despised, in the centre of their ranks.
That was the composer <i>whose</i> music she loved so much.	The Island of Cyprus, whose name excites the ideas of elegance and pleasure, was usurped...

Italishte

Tu <i>che pensi come una donna...</i>	Una delle donne degli Ossi, che i critici cercano come i cani da tartufi.
Qualcosa <i>che</i> indossava prima <i>che</i> portasse l'anello.	Mio cognato, <i>che da poco è tornato single</i> , si chiama Giulio.
Da' loro quello <i>che</i> vogliono e	Più tardi verrà a trovarci il nuovo

Cili është parimi themelor i pikësimit të shqipes?

mandali via!	vicino, <i>che si è trasferito qui da soli quindici giorni.</i>
Liberali non qualunque <i>che</i> non ci sono più.	...la campagna di occupazioni di Alessandro, <i>che</i> aveva soppiantato l'antica casta.
Mi porteresti la borsa <i>che</i> ho dimenticato nel baule?	Per amor di Dio, signor Trockley, <i>che</i> vi è accaduto?
Benvenuto il luogo <i>dove</i> tanta gente insieme non fa massa.	... si fece innanzi al medico, <i>che</i> era anche il sindaco, per pregarlo ...

Rusishte⁴²

Fjali përcaktore kufizuese
Всякий, <i>кто</i> знал его, отзывался очень ухаживательно о нём. Kushdo <i>që</i> e <i>njihte</i> , fliste me respekt për të.
Тот, <i>кому</i> я нужен, живёт здесь. Ai <i>të cilit</i> i duhem, banon këtu.
Любой, <i>кто</i> приходил к ней в гости, чувствовали съёба как дома. Kushdo <i>që</i> i shkonte për vizitë, ndihej si në shtëpi të vet.
Всё, <i>что</i> реально для вас, реально для нас. Çdo gjë <i>që</i> është joreale për ju, është reale për ne.
Это был композитор, <i>чью</i> музыку она так любила. Ai ishte kompozitori <i>të cilit</i> ia pëlqente muzikën.
Fjali përcaktore përshekruese
Он взглянул на небо, из которого падали капли дождя. Ai ngriti sytë nga qielli, prej të cilit po binin pika shiu.
Город Москва, <i>который</i> находится в Айдахо, горздо меньше Моквы в России.
Qyteti i Moskës, <i>që</i> gjendet në Idaho, është shumë më i vogël se Moska e Rusisë.

Siç mund të shihet nga shembujt, italishtja dhe anglishtja në pikësimin e fjalive përcaktore sillen ashtu si dhe shqipja: fjalitë lidhore kufizuese nuk ndahen me presja nga paraprijësi, ndërsa fjalitë lidhore përshekruese ndahen. Në një vepër të tij kushtuar pikësimit, David Kristali tregon me anë të një shembulli rëndësinë që ka për anglishten përdorimi i presjes në

⁴² Shembujt janë marrë nga E. Vajda, V. Umanets, *Russian punctuation & related symbols*, Bloomington, Indiana, 2004, f. 69–74.

fjalitë përcaktore. Nëse në fjalinë *My sister who lives in China, has sent me a letter* nuk vëmë presje përpara përemrit lidhor *who* – thotë ai, – kjo do të thotë se folësi ka një numër të pacaktuar motrash; por, nëse do të vihet presje: *My sister, who lives in China, has sent me a letter*, atëherë kjo do të thotë se folësi ka vetëm një motër⁴³. Të njëjtën vlerë kuptimore ka mospërdorimi përkatësisht përdorimi i presjes edhe në shqipe e italishte.

Ndryshe nga gjuhët e mësipërme, në ruishte edhe fjalitë kufizuese ndahen me presje nga emri ose përemri që i paraprin. Po kështu pikësohen në këtë gjuhë edhe ndërtimet që vijojnë, fjala e parë e të cilave i takon një fjalie drejtuese, ndërsa përemri lidhor një fjalie ffilluese kryefjalore a kundrinore:

Ruishte ⁴⁴	Shqipe	Anglishte ⁴⁵	Italishte ⁴⁶
известно, что ...	dihet se ...	it's known that ...	è noto che ...
ясно, что ...	është e qartë që ...	it's clear that ...	è chiaro che ...
(по)казалось, что ...	doli se ...	it turned out that ...	è venuto fuori che ...
выяснилось, что ...	u bë e qartë se ...	it came to light ...	è venuto alla luce che
(не)возможно, что ...	ka mundësi që ...	it is possible that ...	è possibile che ...
он не знал, кто ...	nuk e dinte kush ...	he didn't know who ...	non sapeva chi ...
говорили, будто он ...	thoshin se ai...	they said that he...	hanno detto che lui...
надо, чтобы ...	duhet që ...	it was necessary to ...	è ra necessario che ...
они старались, чтобы	u përpoqën që ...	they tried that ...	ci hanno provato che ...

⁴³ D. Crystal, *Making a Point*, New York, 2015, f. 242.

⁴⁴ E. Vajda, V. Umanets, *Russian punctuation & related symbols*, Bloomington, Indiana, 2004, f. 76–75.

⁴⁵ *Po aty*.

⁴⁶ *La grammatica italiana*, Treccani, 2012.

Sikundër shihet, lidhëza fthilluese ose përemri lidhor në rusishte ndahen me presje, ndërsa në shqipe, anglishte e italishte (kështu edhe në frëngjishte) jo. Dallime midis këtyre të fundit dhe rusishtes shihen edhe në fjali të tjera të varura, si p.sh. fjalitë kohore, vendore që lidhen drejtpërdrejt me kallëzuesin e fjalisë drejtuese etj. Por shembujt e dhënë mendojmë se janë të mjaftueshëm për të provuar se në rusishte (dhe në gjermanishte) parimi themelor i pikësimit është i ndryshëm nga ai i shqipes, italishtes, anglishtes etj.

9. Në literaturën teorike për pikësimin dallohen tri funksione të tij: sintaksor, intonacionor (prozodik) dhe semantik⁴⁷. Për lashtësinë dhe mesjetën e hershme ishte karakteristik shkrimi i pandërprerë, të cilin mund ta lexonin vetëm skribët, që ishin filologë të vërtetë. Por, me shpikjen e shtypshkrimit, shkrimi dhe leximi morën të përhapur, duke mos mbetur më pronë e shumë pak njerëzve të specializuar. Shtypja e biblës në një numër të madh kopjesh i shtyu kopistët të futnin një varg shenjash për të ndihmuar ata që do ta lexonin me zë. Pra, shenjat e pikësimit u përdorën si mjet për të treguar marrëdhëniet e fjalëve dhe të grupeve të fjalëve, për të treguar se “çfarë duhet marrë bashkë dhe çfarë duhet ndarë në të lexuar”⁴⁸. Ky është funksioni sintaksor i pikësimit, ose funksioni logjik, si e quajnë disa autorë⁴⁹.

Por detyra e pikësimit nuk është thjesht të bëjë të qartë strukturën sintaksore të tekstit, duke treguar kufijtë e njësive sintaksore të tij, por edhe ta ndihmojë lexuesin të bëjë ndalesa për t’u mbushur me frymë, si dhe të tregojë hierarkinë semantike të këtyre njësive dhe qëndrimin emocional të tij. Pra, pikësimi tregon edhe intonacionin e tekstit: pauzat, ritmin e frazës, vijën melodike, dhe ky është funksioni prozodik, apo intonacionor i tij⁵⁰.

Duke treguar kufijtë e njësive sintaksore, pikësimi njëherazi bën të qartë kuptimin tyre. “Çdo shenjë pikësimi, – shkruan një autor amerikan, – është një lloj mjeti praktik ose shenjë rrugore për ta ndihmuar lexuesin në

⁴⁷ N. Catach, *La ponctuation, Langue française*, No. 45, 1990, ff. 16–27; *La triple fonction de la ponctuation dans la phrase: syntaxique, communicative e sémantique*, *Langue française*, No. 45, 1980, ff. 60–66.

⁴⁸ H. Shaw, *Punctuate it right*, New York, 1963, f. 5.

⁴⁹ L. Timbal–Duclaux, *La ponctuation, outil de lisibilité*, *Communication et langages*, No. 69, 3ème trimestre, 1986, f. 26.

⁵⁰ Timbal–Dulcaux e quan funksion *ekspresiv*, sepse “përpiket të zëvendësojë në të shkruar pauzat dhe intonacionet që mungojnë në letër” (po aty, f. 26).

leximin e tij. Pikësimi është i frytshëm nëse e ndihmon lexuesin të kuptojë; ai është i dëmshëm ose i pafrytshëm, nëse pengon rrjedhën e mendimit nga mendja juaj tek ajo e lexuesit.”⁵¹ Të bëjë të qartë organizimin semantik të tekstit⁵², ky është funksioni semantik i pikësimit.

Shpesh, funksionin sintaksor dhe semantik i shohin si një funksion të vetëm, duke folur për funksion logjiko-sintaksor, kështu që përgjithësisht pikësimit i njihen dy funksione të pikësimit: sintaksor dhe intonacionor. Nga shembujt e mësipërm u pa që jo të gjitha gjuhët u japin të njëjtën rëndësi këtyre funksioneve. Në gjuhën ruse (dhe në gjermanishte) pikësimi përdoret përgjithësisht për të treguar kufijtë e njësive sintaksore, pavarësisht nga prania ose mungesa e pauzave; kurse në gjuhën italiane, frënge, angleze e shqipe përdorimi i shenjave të pikësimit lidhet në njëfarë mase me praninë e pauzave. Kjo do të thotë se parimi themelor i pikësimit në gjuhë si rusishtja është parimi sintaksor, ndërsa për gjuhë si italishtja parim themelor është intonacioni.

Po pikësimi i shqipes në cilin parim mbështetet? Lidhur me këtë çështje është shqiptuar i pari M. Domi, i cili thotë se parimi themelor i pikësimit të shqipes është parimi sintaksor. Ky qëndrim është pasqyruar edhe në projektin e pikësimit të vitit 1981, në të cilin thuhet: “Parimi kryesor mbi të cilin mbështetet pikësimi ynë, është parimi sintaksor. Kjo duket si në synimin e pikësimit për ta bërë më të kapshme strukturën sintaksore të shqipes (për të ndarë fjalitë e periudhat nga njëra-tjetra dhe për të ndarë e veçuar fjalitë në periudhë e gjymtyrët e fjalive), edhe në formulimin e rregullave sipas kategorive të ndryshme sintaksore.”⁵³ Ky qëndrim mbetet i pandryshuar edhe në botimin e vitit 2002.

Në një recension të gjatë që i kemi bërë projektit të rregullave të drejtshkrimit, e kemi kundërshtuar këtë pohim, duke u shprehur se dy argumentet që jepen për të provuar se parimi kryesor i pikësimit të shqipes është parimi sintaksor, nuk janë bindëse.

Së pari, pikësimi lindi si mjet që zëvendëson intonacionin në ligjërimin me shkrim dhe si i tillë s’ka kujt i shërben, veç sintaksës së gjuhës së shkruar. Në zanafillë shenjat e pikësimit u përdorën për t’i treguar lexuesit se ku duhet të bënte pauza dhe sa duhet të ishin këto pauza, se ku duhet ta ndryshonte tempin e leximit dhe vijën melodike,

⁵¹ H. Shaw, *Punctuate it right*, New York, 1963, f. 4.

⁵² N. Catah, *La ponctuation*, Langue française, No. 45, 1980, f. 17.

⁵³ Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Rregullat e pikësimit në gjuhën letrare shqipe (projekt)*, Tiranë, 1981, f. 5.

pra jo për ta ndihmuar lexuesin në analizën sintaksore të tekstit. Ndarja sintaksore është pasojë e natyrshme e së parës, sepse edhe intonacioni është mjet i ligjërimit me gojë, që i shërben sintaksës së këtij ligjërimit, e cila është e njëjtë me atë të ligjërimit me shkrim. Sepse ndërtimi sintaksor i ligjërimit është njëlloj i pranishëm si në ligjërimin me shkrim, ashtu edhe në ligjërimin me gojë. Ajo që në ligjërimin me shkrim s'arrin të shprehet me anë të ndërtimit sintaksor të ligjërimit e me mjete leksikore, jepet nga shenjat e pikësimit, të cilat dalin si treguese të atyre marrëdhënieve, kuptimeve e ngjyimeve kuptimore, afërsisht po ashtu siç shërben intonacioni në gjuhën e folur.

Së dyti, meqë pikësimi si mjet gramatikor (në mund të shprehemi kështu) i ligjërimit me shkrim i shërben sintaksës, rregullat e tij nuk mund të formulohen ndryshe, veçse me terma sintaksorë dhe sipas kategorive sintaksore. Kështu që edhe ky argument i dytë mendojmë se nuk qëndron. Madje, si në projektin e vitit 1981, edhe në botimin e vitit 2002 rregullat janë paraqitur jo sipas kategorive sintaksore, po sipas shenjave të pikësimit dhe vetëm brenda tyre në disa raste është bërë ndarja sipas kategorive sintaksore, p.sh. te kreu i presjes, ku flitet për përdorimin e presjes në fjali dhe në periudhë. Po edhe një paraqitje tjetër e rregullave, si ajo që kemi bërë në tekstin universitar “Shqipja standarde” (2002), në të cilin janë paraqitur ndaras rregullat për shenjat e pikësimit në fund të fjalisë, ato për pikësimin e fjalisë së thjeshtë dhe për pikësimin e periudhës, nuk do të mund të shërbente si argument në të mirë të pohimit se parimi sintaksor është parimi kryesor i pikësimit të gjuhës sonë.

Ndoshta këtu prish punë pasaktësia e termit “parim sintaksor”. Kur flasim për intonacionin si parim kryesor i pikësimit në një gjuhë, me këtë duhet kuptuar që shenjat e pikësimit përdoren në lidhje të ngushtë me intonacionin, për të treguar *kryesisht* intonacionin. Sikur të gjitha mjetet intonacionore të jepeshin me anë të shenjave të pikësimit, atëherë rregullat e pikësimit do të mbështeteshin krejtësisht në intonacionin, pra do të kishim një pikësim të mbështetur në parimin intonacionor, që do të ishte edhe parimi i vetëm i tij. Por një pikësim i tillë nuk gjendet në asnjë gjuhë të botës. Në të vërtetë, shenjat e pikësimit nuk tregojnë vetëm intonacionin, por krahas tij edhe kufijtë e njësive sintaksore.

Kur flasim për parimin sintaksor si kryesori në pikësimin e një gjuhe, duhet kuptuar që shenjat e pikësimit përdoren në lidhje të ngushtë me sintaksën, *në radhë të parë* për të treguar kufijtë e ndërtimeve sintaksore, pavarësisht nga treguesit intonacionorë. Por edhe në një

gjuhë me pikësim sintaksor si rusishtja ka ndërtime sintaksore që nuk ndahen me presje, si p.sh. ndërtimet me lidhëzën *как* “si”: *белый как снег* “i bardhë si dëbora”, *дождь идет как из ведра* “bie shi si me gjyma”, *Пушкин известен миру как великий поэт* “Pushkini njihet në botë si poet i madh”, *сделать как следует* “e bëj si duhet”⁵⁴; ndërtimet e tipit folje në formë të shtjelluar + infinitiv, p.sh.: *Не забудь сделать это сегодня* “mos harro ta bësh sot”⁵⁵, *Он шел взять сестру* “shkoi të marrë motrën” etj.

Pra, edhe struktura sintaksore nuk mund të shërbejë si parim i vetëm i pikësimit, gjë që do të thotë se nuk ka gjuhë me pikësim krejt intonacionor dhe as gjuhë me pikësim krejt sintaksor. Pikësimi mbështetet në të dy parimet, por në disa gjuhë njëri është kryesor e tjetri ndihmës, ndërsa në gjuhë të tjera vërehet e kundërta.

10. Si çdo teori, edhe teoria e pikësimit duhet të dalë nga vëzhgimi e përgjithësimi i praktikës së përdorimit të shenjave të pikësimit, në mënyrë që të orientojë përdorimin korrekt të rregullave dhe jo të shkojë kundër praktikës së ngulitur prej kohësh. Pra, për të përcaktuar parimin kryesor të pikësimit të shqipes, duhet parë tradita jonë e pikësimit, e cila, siç u pa në shembujt e dhënë me sipër, tregon se parimi kryesor i pikësimit të shqipes nuk është parimi sintaksor, po parimi intonacionor.

Ne kemi ndjekur edhe një rrugë tjetër për të provuar se parimi kryesor i pikësimit të shqipes është parimi intonacionor. Kemi parë në doracakun e pikësimit sa rregulla mbështeten vetëm në parimin sintaksor, sa të tjera vetëm në parimin intonacionor dhe sa zgjidhje mbështeten në të dyja parimet⁵⁶. Nëse numri i rregullave që mbështeten në parimin intonacionor, është më i madh se numri i rregullave sipas parimit sintaksor, atëherë del që parimi kryesor i pikësimit është parimi intonacionor; nëse numri i rregullave që mbështeten në parimin sintaksor është më i madh se i rregullave që mbështeten në parimin intonacionor, atëherë mund të themi që parimi kryesor i pikësimit është parimi sintaksor. Kurse rregullat që mbështeten në të dy parimet, nuk

⁵⁴ E. Vajda, V. Umanets, *Russian punctuation & related symbols*, Bloomington, Indiana, 2004, f. 64–65.

⁵⁵ *Po aty*, f. 66.

⁵⁶ Këtë kriter e kemi parashtruar diku gjetkë edhe për të zgjidhur çështjen shumë të diskutuar të parimit kryesor të drejtshkrimit të gjuhës shqipe (shih: R. Memushaj, *Drejtshkrimi i zanores ë të patheksuar*, në “Për shqipen standarde”, I, Infbotues, Tiranë, 2012, f. 107.

kanë vlerë për analizën tonë, pasi përfaqësojnë të njëjtën madhësi që u shtohet dy krahëve të mosbarazimit dhe që nuk e ndryshon vlerën e tij.

Nga një analizë e tillë që u kemi bërë rregullave të “Projektit”, del se nga 108 rregulla e nënrregulla, 87 prej tyre mbështeten njëherazi në të dy parimet, 17 rregulla vetëm në parimin intonacionor (§ 42, 48, 55 (3) (rasti kur s’përdoret presja), 56, 70, 71, 73, 74 (2, 3), 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82) dhe vetëm 4 rregulla (§ 47, 48, 71 (2) dhe 87) mbështeten në parimin sintaksor. Si përfundim, raporti 17:4 na detyron të pohojmë që parimi kryesor i pikësimit në gjuhën shqipe është parimi intonacionor dhe jo parimi sintaksor, i cili del si parim ndihmës.

Si tradita e pikësimit në shqipe, ashtu edhe rregullat që po shqyrtojmë, veçanërisht rregullat për përdorimin e shenjave të pikësimit në periudhë, janë të afërta me ato të gjuhëve me pikësim intonacionor, si anglishtja, frëngjishtja etj. Po qe se rregullat e pikësimit që na jepen në këtë projekt, do të mbështeteshin në parimin sintaksor, atëherë për periudhën me bashkërenditje e nënrenditje nuk do të kishim gjithë ato rregulla për përdorimin ose jo të presjes, por një a dy rregulla kryesore dhe disa rregulla ndihmëse, siç ndodh në gjuhët me pikësim sintaksor, si gjermanishtja ose rusishtja. Pra, që të mos çoroditet praktika e përdorimit të shenjave të pikësimit dhe gramatikat shkollore, duhet që në një botim të ri të rregullave të pranohet se parimi kryesor i pikësimit të shqipes është parimi intonacionor. Kështu teoria e pikësimit do të jetë në përputhje edhe me praktikën dhe me rregullat, të cilat, sikurse thuhet në parathënie e doracakut të pikësimit, “janë kodifikim i traditës së formuar nga përdorimi i gjatë i shenjave të pikësimit”⁵⁷.

⁵⁷ Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, *Rregullat e pikësimit në gjuhën letrare shqipe*, Tiranë, 1981, f. 6.

